

Namiq Saleh oğlu Qafarov

BSU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

namiq_qafarov@mail.ru

Xülasə

Türk dillərinin araşdırılması tarixi XI əsrdən başlasa da türkologiyada söz yaradıcılığının dərin elmi-nəzəri əsaslarla öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərindən başlayır və bu proses türkologiyanın inkişafı fonunda həm Avropa, həm də Sovetlər birliyində, xüsusilə böyük vüsət alır.

Açar sözlər: türkologiya, söz yaradıcılığı, semantika, analitik, sintetik, feil, ad.

Summary

Although the history of the study of Turkic languages began in the 11th century, the study of word creation in Turkology on a deep scientific-theoretical basis began at the beginning of the 20th century, and this process is gaining momentum, especially in Europe and the Soviet Union, against the background of the development of Turkology.

Key words: Turkology, word creation, semantics, analytical, synthetic, verb, noun.

Türk dillərində söz yaradıcılığının öyrənilməsinin tarixi çox qədimdir, yəni bu məsələnin araşdırılması, mövcud mənbələrə əsasən, müqayisəli türkologiyanın meydana gəlməsi hadisəsinə qədər gedib çıxır. Bildiyimiz kimi, müqayisəli türkologiyanın yaranması M.Kaşğari və onun məşhur “Divanü-lügət-it Türk” əsərinin adı ilə bağlıdır. XI əsrdə yazılmış bu əsər təkcə türkologiya üçün deyil, bir çox parametrlərinə görə dünya dilçiliyi üçün də çox qiymətli bir xəzinədir. Bundan sonra həmin müqayisəli-türkoloji dilçilik ənənəsi İbn-Mühənnanın təmsalında inkişaf etdirilmiş, ümumiyyətlə, XII-XVIII əsrlərdə türk dillərinə dair yazılmış qrammatika kitablarında da yer almışdır (2, 136-145). XIX əsrdən etibarən isə söz yaradıcılığı daha geniş aspektdə öyrənilməyə başlanmışdır, yəni problem dar “lüğət-qrammatika kitabları” (2, 137) fonundan çıxarılaraq, daha geniş elmi qrammatikalar – şərhlər müstəvisinə gətirilmişdir. Bu kontekstdə ilk tədqiqatçılardan biri L.Qıqanov olmuşdur; onun “Грамматика татарского языка” (1801) adlı kitabı böyük əhəmiyyət daşıyır. Bundan sonra M.Kazım bəy və K.Bötlinq bu istiqamətdəki tədqiqatları daha da dərinləşdirmişdir (18; 14). Göründüyü kimi, XIX əsrdə türkologiyaya aid əsərlərin meydana gəlməsi söz yaradıcılığı barədəki elmi təsəvvürləri daha da genişləndirdi və sonrakı dövrlərdə onun inkişafında mühüm rol oynadı. Əgər M.Kazım bəy türkoloji istiqamətdə tədqiqat aparırdısa, K.Bötlinq bu məsələni daha geniş aspektdə - altay dilləri kontekstində öyrənirdi. Mahiyyət və məzmunca bir-birinə yaxın olan bu tədqiqatlar türkologiyada söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin formalaşmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Söz yaradıcılığının rusistikada olduğu kimi, türkologiyada da əsaslı şəkildə işlənilməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövrdəki tədqiqatlardan biri də A.A.Yuldaşevin “Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке” (23) adlı əsəridir. O, başqırd dilində söz yaradıcılığından danışarkən onun iki modelindən bəhs edir. Bu modellərdə qrammatikləşmiş vasitələrdən istifadədən bəhs olunmur (“Система словообразования и спряжения глагола в Башкирском языке”) (23, 47). Qeyd olunan iki yol isə türk dillərində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla yeni anlayışların adlandırılmasına şərait yaradır. Həmin modellər əsasən leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

A.A.Yuldaşev başqırd dilində sintetik yolla söz yaradıcılığından danışarkən onu iltisafiliyin əlamətlərindən biri kimi təqdim edir. Eyni zamanda yeni yaranmış anlayışı səciyyələndirərkən onun iki xüsusiyyətini diqqətə çatdırır(23, 48).

XX əsrin 70-ci illərində bu sahə üzrə türkologiyada meydana gələn dəyərli tədqiqatlardan biri də F.A.Qəniyevə məxsusdur. Onun “Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке” (15) monoqrafiyasında irəli sürdüyü fikirləri, sonralar “Образование сложных слов в татарском языке” (16) adlı tədqiqatında və digər əsərlərində davam etdirilmişdir. Bu da təsadüfi deyil, çünki tatar dili ilə məşğul olan dilçilər hələ XIX əsrin ortalarından bu məsələyə az və çox dərəcədə münasibət bildirmişdilər. XIX əsrdə M.Kazımbəy, N.İ.Aşmarin, XX əsrin əvvəllərindən isə N.F.Katanov, V.A.Qordlevski və başqaları tatar dilində söz yaradıcılığı məsələlərinə toxunmuş və XX əsrin 50-ci illərində əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu sahədə xeyli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bunun da səbəbi ümumi nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır.

A.M.Şerbakın “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя)” (21, 96-108), eləcə də həmin başlıq altında feil bəhsi üzrə çıxan “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол)” (22, 139-155) monoqrafiyalarında söz yaradıcılığı nəzəriyyəsindən bəhs olunmasa da, praktik faktlara və onların təhlilinə geniş yer verilmişdir; bu şərhlər təsviri xarakter daşıyır.

Türkologiyada söz yaradıcılığının bəzi konturlarının müəyyənləşməsində N.A.Baskakovun böyük xidmətləri vardır. Onun “Историко-типологическая морфология тюркских языков” (13) adlı fundamental əsərində ümumtürkoloji əhəmiyyətə malik fikirlər vardır. Maraqlı məqamlardan biri də sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsi ilə bağlıdır. Burada da birləşən şəkilçilərin əvvəldə aparıldığı təsnifatı nəzərə alınmışdır. N.A. Baskakovun ümumən sözdüzəldici şəkilçilər barəsində verdiyi təsnifat konseptual xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının geniş şəkildə öyrənilməsi S.Cəfərovun adı ilə bağlıdır (1). XX əsrin 50-60-cı illərində türkologiyada sözyaradıcılığına yanaşma tərz-i-konsepsiyası S.Cəfərovun təmsalında Azərbaycan dilçiliyində də öz ifadəsini tapmışdır. Bu dövrdə türkologiyada söz yaradıcılığının vasitə və üsulları tədqiqata geniş şəkildə cəlb olunsada, söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi prioritet məsələ kimi ön plana çıxma bilmirdi. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyində də bu əlamət hiss olunurdu.

XX əsrin 60-cı illərində söz yaradıcılığı sahəsində fundamental tədqiqatın müəllifi E.V.Sevortyan olmuşdur. Onun “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” (19) və “Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке” (20) əsərləri türkologiyada ciddi əsərlər hesab olunur. O, birinci kitabda söz yaradıcılığının statusu məsələsinə toxunur və dilçilikdəki köhnə ənənəyə görə, onun morfolojiyaya aid olmasından bəhs edir. Bu səbəbdən rus dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də yeni ruhlu tədqiqatlar meydana gəldi ki, istər S. Cəfərovun, istərsə də E.Sevortyanın söz yaradıcılığına aid tədqiqatları həmin məsələyə yeni yanaşmanın nəticəsi kimi meydana gəlmişdi.

Türk dilçiliyində və ya türkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində söz yaradıcılığı probleminin tədqiqı sovet epoxasındakı türkologiyadan geri qalırdı; çünki sovet dilçiliyi qərb dilçiliyi ilə rəqabət vəziyyətində idi, onların bütün sahələrdəki elmi nailiyyətlərinə qısa bir vaxtda adekvat cavab verilirdi. Bu səbəbdən sovet türkologiyası mükəmməl elmi bazaya malik olduğundan digər elm sahələri kimi böyük nailiyyətlər əldə etmişdi; xüsusilə nəzəri dilçilik yeni-yeni nəzəri ümumiləşdirmələr və elmi nəticələrlə çox zənginləşmişdi.

Türk dilçiliyində söz yaradıcılığı məsələsi sözdüzəldici şəkilçilərin morfosemantikasının bir-bir sadalanması və onlara aid misalların verilməsi ilə məhdudlaşdı; bu da çox güman ki, məsələyə yanaşmanın metodiki tərəfinə üstünlük verilməsi ilə bağlı idi. Məsələn: M.Erginin hazırladığı “Türkiyə türkcəsi” (6), “Türk dilbilgisi” (7) adlı kitablarının müxtəlif nəşrlərinin nitq hissələri bölmələrində müvafiq olaraq sözdüzəldici şəkilçilərdən bəhs edilir, dildə işləklilik xüsusiyyətlərinə böyük önəm verilir, təfərrüatı ilə ondan bəhs olunur, lakin həmin məsələ nəzəri müstəviyə gətirilmədiyindən bu morfemlər barədə nəzəri ümumiləşdirilmələrin aparılmasına imkan qalmır. Belə olan halda sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin müəyyənləşməsi kriteriyaları, onların qrammatik sistemdə yeri və s. kimi məsələlər unudulurdu. Halbuki, Avropa dilçiliyində dillərin təsnifatında morfoloji sistemə, onun elementlərinə xüsusi fikir verilirdi; bu, məntiqən də bir şüur modeli kimi dil strukturunun xüsusi dəyərləndirilməsi ilə bağlı idi. Türk dilçiliyində şəkilçilərlə bağlı geniş məlumatı prof. Z.Korkmazın “Türkiyə türkcəsi Üzerine Araştırmalar” (9) adlı əsərində rast gəlirik. Türk dilçiliyində qeyd olunan əsərə

və sözügedən müəllifin digər əsərlərinə (10) də tez-tez müraciət olunur. Bu əsərdə Türkiyə türkcəsinə aid nitq hissələri üzrə bütün şəkilçilər və onların morfoloji xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində bu istiqamətdəki tədqiqatlar müxtəlif monoqrafiyalarda və elmi jurnal məqalələrində də özünə yer almışdır. Xüsusən prof. dr. Vecihe Hatiboğlu “Türkcenin ekleri” (8); Yusif Çotuksöken “Türkçe”de ekler-kökler-gövdeler” (4); doç. dr. Recep Toparlı “Türkiyə türkcəsi” (12); doç. dr. H.İbrahim Delice “Türkiyə türkcəsində işlevsel ek tasnifi denemesi” (5) və başqalarının bir-birinin ardınca diqqəti çəkən əsərləri meydana gəlmişdir. Bu proses müasir türk dilçiliyində indi də davam edir.

Türk dillərinin söz yaradıcılığı sistemində feildən ad yaradan şəkilçilərin mühüm yeri vardır. İstər feillər, istər adlar, istərsə də sözdüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilər bu və ya digər şəkildə adyaratma prosesinin əsas komponentləri kimi özünü göstərir. Həmin problem bu gün artıq türkologiyanın “Türkoloji dilçilik” (2) adlı fənni kimi formalaşan metalinqvistik səciyyəli sahəsində də yeni araşdırma aspektlərində və konseptual-funksional metodlarla öyrənilir. Məsələn, M.Musaoğluun “Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler” (11, 240-247) adlı əsərində feildən isim düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərlə və uyğun ad-komponentlərlə düzələn adyaratma modelinə dair Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin dil faktları əsasında mükəmməl bir sinxronik-qarşılaşdırılmalı linqvistik korpus nümunəsi verilir. Yenə də həmin müəllifin Q.Cəfərovla şərikli olaraq yazdığı “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika” (3) adlı digər bir əsərində isə söz yaradıcılığı prosesi artıq morfemika, morfem, morf; kök, gövdə, söz əsası; məna, anlam və işarə qavramları (konseptləri) birləşmiş koqnitiv kontekstində konseptual, semiotik və funksional yönüylə öyrənilir (3, 10-64).

I.B.İvanovun “Аффиксальное именное словообразование в современном якутском языке (на материале отглагольных имен существительных)” (17) adlı əsərində (2011) düzəltmə sözlərin komponentlərinə əsasən təfərrüatlı morfematik təhlili və semantik identifikasiyası aparılmışdır. Bunun nəticəsində də feillərdən düzələn bütün isimlərin yakut dilindəki morfematik inventarı çıxarılmışdır. Z.A.Asanovun “Сложные прилагательные в крымскотатарском языке” (2015) (24) adlı əsərində isə söz yanasması yolu ilə düzələn söz yaradıcılığı prosesinin özəllikləri göstərilmişdir.

Beləliklə, türkoloji dilçilikdə söz yaradıcılığı həm morfoloji və sintaktik, həm də fonetik, leksik, semantik və funksional parametrləriylə geniş konseptual və semiotik kontekstdə öyrənilməlidir. Bu, türk dillərində adyaratma prosesinin və onun nəticələrinin mövcud leksik-qrammatik komponentlərə əsasən daha adekvat bir müstəvidə elmi-linqvistik təsvirinin aparılmasına imkan verir. Bununla bərabər, bütövlükdə söz yaradıcılığının və ayrılıqda feillərdən adyaratma prosesinin təhsil sistemimizdə günün tələbləriylə səsleşən müasir tədrisinin, unikal morfemlərin inventarının çıxarılmasının və uyğun morfematik lüğətlərin hazırlanmasının da yolu açılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. "ADU" nəşriyyatı. Bakı: 1960. 203 s.
2. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik, Dərslik, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: 2002, 454 s.
3. Musayev M.M., Cəfərov Q. H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika, II cild, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: 2014, 326 s.
4. ÇotuksökenYusif “Türkçe”de ekler- kökler-gövdeler. Alyaz Yayınları. İstanbul: 1980 228 s.
5. Delice İbrahim. Türk dilinde işlevsel ek tasnifi denemesi Sosyal Bilimler Dergisi. Sivas. 2000; 156 s.
6. Ergin Muharrem. Türk dili. "Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul, 1990. 579 s.
7. Ergin Muharrem. Türk dil bilgisi."Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul, 2008. 407 s.
8. Hatiboğlu Vecihe Türkcenin ekleri. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara:1974, 236 s.
9. Korkmaz Zeynep. Türk dili üzerine araştırmalar. I cilt. Yükseköğretim Kurulu Matbaasında basılmıştır. Ankara: 1995. 959 s.
10. Korkmaz Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2003a, 1224 s.
11. Musaoğlu M.M. Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T.C. Kültür

Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, 320 s.

12. Toparlı Recep Türk dili, Seyran Yayınları, Sivas, 1993; 128 s.

13. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва: Наука, 1979

14. Бетлинг О.Н. О языке якутов. Новосибирск: Наука, 1989, 646 с.

15. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке” Казань: 1974

16. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке” М. Наука 1982

17. Иванова И.Б. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Аффиксальное именное словообразование в современном якутском языке (на материале отглагольных имен существительных). - Якутск, 2011.- 30 с.

18. Казым-Бек М.А. Общая грамматика турецко–татарского языка. Казань, Печатано в Унив. Типограф., 1846, 457 ст.

19. Севортян Э. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке», Москва: 1962, 642 с.

20. Севортян Э. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке » Москва: 1966, 644 с.

21. Щербак А.М. “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя) Ленинград: Наука, 1977, 420 с.

22. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) , Ленинград: Наука, 1981, 388 с.

23. Юлдашев А.А. “Система словообразования и спряжения глагола в Башкирском языке” М. 1958, 256 с.

24. <http://philology.snauka.ru/2015/05/1439>